

O problematice americké sociologie hodnot

MARIE SUCHÁNKOVÁ,

Ústav pro výzkum společenského vědomí,
ČSAV, Brno

Problematika hodnot představuje rozsáhlou oblast vědeckého bádání, která je spjata nejen s filozofickými, antropologickými, kulturologickými či psychologickými teoriemi, ale také s vývojem západní sociologie. Své specifické místo zaujímá především v sociologii americké, kde procházela složitým, ne-li dramatickým vývojem zejména v druhé polovině 20. století. Tento vývoj zahrnuje celou řadu koncepčních otázek, které byly postupně nastolovány a s nimiž úzce souvisí odlišné metodologické přístupy a také jejich odlišné teoreticko-metodologické důsledky. Protože máme za to, že americká sociologická problematika hodnot není naší odborné sociologické obci příliš známá, předkládáme následující studii, která poskytne informační, ale současně také analytický přehled o hlavních výsledcích a problémech bádání v této oblasti. Studie si klade za cíl zmapovat stěžejní etapy vývoje americké sociologické teorie hodnot a na ně navazující metodologické postupy. Seznamuje dále se soudobými nejaktuálnějšími tématy, jakým je například problematika hodnotové změny.

* * *

Pojem hodnota prošel v sociologii od přelomu našeho století zajímavým vývojem vrcholícím ve 40. letech ve vznikající funkcionalistické koncepci. Odvozen od filozofie 19. století, kde byla teorie hodnot rozvíjena v pracích E. Hartmanna, H. Lotze, F. Nietzscheho a zejména H. Rickerta, byl pojem hodnota původně rozvíjen ranými sociálními vědci v souladu se svým základním etymologickým významem (latinské slovo „valere“ znamená „být cenný“). Jak A. Smith [1863], tak také K. Marx [1867] budují své koncepce hodnoty v rámci teorie práce a neodchylují se od původního významu slova. Jejich ekonomizující chápání hodnoty vychází z toho, že hodnotné je teprve to, co je výsledkem lidské práce.

Evropské sociologické myšlení se na hodnoty jako předmět bádání dlouhou dobu nezaměřovalo. Hodnoty v rovině metodologické se dostávají do úvah o přírodních a „kulturních“ vědách pouze u M. Webera [1983], který byl ovlivněn a orientován filozofickou koncepcí hodnot H. Rickerta a W. Windelbanda. Od Rickerta odvozuje Weber jeden ze svých základních principů, podle kterého jsou kulturní vědy vztaheny k hodnotám. Odtud pak plyne jeho názor, že význam kulturního jevu nemůžeme odvozovat ze systému obecných zákonů, ale musíme naopak hledat vztah kulturního jevu k hodnotícím ideám. Jinými slovy řečeno, pro sociálního vědce má význam pouze ta část skutečnosti, kterou vztáhne ke kulturním hodnotám. Hodnoty tak nejsou u Webera předmětem bádání, ale představují referenční metodologický rámec, v jehož mezích lze ostatní společenské jevy pochopit a vysvětlit.

Posun problematiky hodnot do roviny předmětu zkoumání uskutečnili v druhém desetiletí 20. století dva významní američtí sociologové W. I. Thomas a F. Znaniecki, kteří zahajují diskuse o této tematice. Současně představují takovou koncepci, která ještě nedostatečně rozlišuje mezi subjektivními a objektivními aspekty hodnot, jak dobře dokresluje jejich

definice hodnot. Hodnota je v jejich chápání „jakýkoliv fakt, který má empirický obsah, přístupný pro členy sociální skupiny a význam, pro který je nebo může být předmětem činnosti“ [1921 : 21]. Z této definice vyplývá, že se jedná o takové hodnoty jako jsou strava, nástroj, mince, báseň, univerzita, mýtus, vědecká teorie apod.

Toto pojetí rázně odmítl T. Parsons ve své práci „The Structure of Social Action“ [1937], v níž nepřijímá pojetí hodnot jako předmětů, ale chápe je naopak jako ideje a kulturní fenomény. Posunutí významu hodnot z dimenze čistě materiální a ekonomizující do dimenze čistě kulturní znamenalo pro rozvoj americké sociologie hodnot zásadní přelom a bylo rozhodující pro jejich další konceptualizaci, v níž se vůdčí osobností stává na období zhruba tří desetiletí T. Parsons.

Je však třeba vidět, že pojetí hodnot jako kulturních výtvorů, generované především v díle T. Parsonse a podporované celou funkcionalistickou linií, má řadu předchůdců hlavně v oblasti normativních teorií. Jedná se například o práce F. H. Giddingse [1907], který hovoří o tzv. „sociální myslí“, manifestující se podobnostmi idejí, emocí a preferencí kteréhokoliv jedince a dalších jedinců, kteří žijí společně v téže skupině. Také W. G. Sumner [1906] přispívá k tomuto vývoji svou definicí mravů, v níž akcentuje myšlenku, že mravy pronikají a kontrolují způsoby myšlení o všech životních potřebách. Do této linie zapadají také poznatky antropologů A. R. Radcliffe-Browna a R. Benedictové, kteří si všímají významu tradice a institucionalizace kultury. Je ovšem skutečností, že Parsons na tyto „domácí“ myšlenkové zdroje nenavazuje a ve svém pojetí hodnot čerpal především z evropské sociologické tradice, kterou ovšem interpretoval nikoli neproblematicky. Důkladnou analýzu tehdy povětšinou neznámých a v USA opomíjených prací Pareta, Durkheima a Webera shrnul do závěru, že tito autoři chápou kulturní ideje – a to především ty, které mají morální prvky – jako determinující a rozlišující znaky sociální existence. V tomto smyslu také vykládá Paretovu koncepci „residui“, Durkheimův pojem kolektivního vědomí a Weberovo zaměření na protestantskou etiku a duch kapitalismu. Myšlenka, že hodnoty mohou být faktorem kontroly sociálního života, byla takto nejen zdůvodňována, ale po vydání práce „The Structure of Social Action“ [1937] byl odstartován její vlastní život, který nezpochybnily ani četné výpady vůči Parsonsově interpretaci evropských klasiků sociologie jakožto interpretaci neadekvátní.

Jádrem Parsonsovy funkcionální teorie hodnot je tvrzení, že v sociálních záležitostech sehrávají hodnoty mimořádně významnou roli. Bylo to právě toto tvrzení, které způsobilo, že hodnoty se staly ústředním tématem v teorii lidského chování a v letech 1950–1965 dokonce ústřední tematikou americké sociologie vůbec. Parsonsova teorie se v tomto období stala osou, kolem níž se točily jeho další, vlastní úvahy, jakož i úvahy jeho následovníků.

Základní dílo, rozpracovávající funkcionalistickou teorii hodnot, tvoří kolektivní práce skupiny autorů, kteří spolu s Parsonsem vydávají v roce 1951 práci „Towards a General Theory of Action“ [1951], která je výsledkem práce interdisciplinárního týmu pracovníků (patří sem sociologové Shils a Stouffer, sociální antropologové Kluckhohn a Sheldon a psychologové Murray, Sears a Allport).

Podle některých současných autorů (např. J. L. Spatese) byl rozmach funkcionalistické teorie hodnot dán několika základními podněty: 1) Clyde Kluckhohn vyslovil první systematickou definici, která od roku 1951 orientovala sociologický přístup k hodnotám jako řídicím prvkům lidského chování. „Hodnota je pojetí žádoucího, explicitní nebo implicitní, distiktivní pro jednotlivce nebo charakteristické pro skupinu, které ovlivňuje výběr z dosažitelných způsobů, prostředků a cílů činnosti“ [1951 : 395]. 2) Parsons a Shils argumentují, že sociální život by bez společných hodnot byl sotva možný. Zakládají pojetí hodnotových orientací jako

systémů spjatých jednak ve společnosti, jednak ve vědomí jednajících.¹⁾ 3) Parsons a Shils zastávají názor, že volby hodnot jsou strukturované. 4) Parsons a Shils tvrdí, že institucionalizací hodnot do sociálních pravidel je v sociální skupině dosaženo „perfektního“ účinku, neboť tato pravidla vedou k artikulované, bezkonfliktní činnosti ze strany jednajících. Dochází tak k harmonizaci jejich jednání na základě hodnotových orientací, které jsou pro všechny členy kolektivu stejné.

Tyto výše uvedené teze se staly od počátku 50. let východisky Parsonsovy teorie hodnot, která konkretizovala hodnoty jako „conditio sine qua non“ společnosti, jako systematicky organizované do hodnotových orientací, jen zčásti variabilní v důsledku omezení, která stanovují vzorce výběrovosti a navazující harmonické sociální chování. Jinými slovy řečeno, funkcionalisté považovali hodnoty za řídicí prvky všech sociálních systémů a předpokládali, že hodnoty mají determinující a současně také konsensuální vliv na sociální život.

Specifické rozpracování východiskových tezí přináší Kluckhohn [1950], který je přesvědčen o hierarchickém uspořádání hodnot a o tom, že společnosti mají své vlastní dominantní kulturní orientace a jim substituované profily, které se dají zkoumat a odhalovat. Tato hypotéza – spolu s jeho námětem vždy se při zjišťování hodnotové dominance zajímat o odpovědi na vymezený okruh obecných lidských otázek, k nimž si každá společnost hledá svou vlastní odpověď – byla přijímána jako užitečná (používala se např. v rámci Harward Values Study Project, který multidimenzionálně a multidisciplinárně studoval hodnoty pěti kultur).

Nejzásadnější krok, který se markantně projevil v budoucím vývoji americké funkcionalistické teorie, provedl ovšem Parsons sám, když izoloval pojem hodnoty od norem [1961]. Uváděl, že na rozdíl od norem jsou hodnoty obecné a situačně i funkčně nespecifické. Hodnoty tímto krokem posunul na samotnou špičku hierarchie kontroly: hodnoty kontrolovaly normy a normy kontrolovaly chování. Právě pro toto své stanovisko se ale stává Parsons terčem ostré kritiky, která na konci 50. let postavila funkcionalistickou teorii do velmi obtížné situace. V 60. letech pak zájem o tuto teorii v důsledku ostrých kritických výpadů atrofuje.

Jaké jsou hlavní argumenty kritiků proti funkcionalistické teorii hodnot? Spates [1983] je třídí do tří problémových okruhů, které představují nejčastější předměty kritiky. 1) Problém empirických důkazů: v této oblasti kritiky je poukazováno na to, že existuje jen málo empirických dat, která by podpořila jinak logicky konzistentní a argumentačně elegantní Parsonsovu teorii. Ukazuje se, že z empirického hlediska celou teorii dokazovalo jen několik vybraných studií, v jejichž rámci byly navíc empirické příklady voleny vždy tak, aby „zapadaly“ do teoretické argumentace. Empirické potvrzení teorie tak bylo vlastně mimořádně jednostranné.

2) Problém požadavku dedukce: podle Parsonse jsou hodnoty již dle definice řídicími prvky všech sociálních systémů a působí v každé konkrétní situaci. Jejich specifický obsah by měl ovšem teoretik vydedukovat sám, tvrdí Parsons. Taková konceptualizace hodnot nepojímá hodnoty jako lidmi generované, vznikající v konkrétním sociálním prostředí a plnící rozmanité účely. Parsons tak nenavázal na myšlenkovou linii těch „domácích“ sociologů (jako např. Giddings, Sumner, Thomas a Znaniecki), kteří přistupovali k hodnotám jako k neznámým fenoménům, jejichž povaha se dá rozpoznávat pouze pečlivým empirickým studiem „in situ“.

Parsonsovův požadavek dedukce se stal velmi problematickým, protože ve své podstatě znamenal, že výzkumník vycházející z funkcionalistické teorie hodnot již předem ví, co má

¹⁾ Teoretické vymezení hodnotových orientací však nebylo dosud řádně empiricky potvrzeno a někteří sociologové (např. Rokeach, Perkins a Spates atd.) se domnívají, že tento pojem není pro výzkum hodnot nosný.

hledat a na empirickou situaci vlastně jen příkládá již předem vykonstruované kategorie. Jinými slovy řečeno, výzkumník nutí sledovanou skutečnost být v souladu s již vymyšleným modelem. Svou námitku k takovému postupu vyjadřovali mnozí sociologové (např. Wrong). Problém požadavku dedukce dále spočívá v tom, že funkcionalisté se nikdy neptají, zda ve strukturované sociální činnosti sehrávají svou roli také jiné prvky než hodnoty (např. ekonomické zájmy, politické zájmy, politická moc, vášně) nebo jiné procesy (např. sociální konflikty).

Jak dále uvádí Spates, klíčová otázka spočívá v tom, že dokud nevíme, zda hodnotové kategorie užívané v dotaznících skutečně existují u populace, kterou zkoumáme (to znamená, dokud nevíme, že popisované hodnoty jsou jejich hodnotami a nikoliv výslednicí teoretické imaginace), pak nemůžeme jednoduše ani vědět, zda je náš popis správný či nikoliv [1983 : 35].

3) Problém abstrakce : v průběhu rozvoje funkcionalistické teorie hodnot se pojem hodnota stával postupně stále více abstraktnějším, a to zvláště poté, co Parsons oddělil hodnoty od norem. Vysoká úroveň abstrakce pak způsobila, že pojem hodnota nebylo možno verifikovat. Na konci 60. let byly proto vyslovovány názory, že je nutno opustit chápání hodnot jako kauzálních činitelů a připustit, že v rámci funkcionalismu se jedná o „čiré konstrukce“ [např. Blake, Davis, 1969].

Kritika zmíněných problémových okruhů, jak je vymezuje Spates (1. nedostatek empirických důkazů, 2. požadavek dedukce a 3. vysoký stupeň abstrakce) byla natolik závažná a drtivá, že i přes značné úsilí funkcionalistů byla jejich teorie postupně odsouvána do pozadí. V návaznosti na probíhající diskuse zájem o problematiku hodnot v 60. letech ochaboval a americká sociologie hodnot se ocitá v teoretické a metodologické krizi.

V následujících desetiletích, kdy na americkém kontinentě dochází jen k pozvolné revitalizaci zájmu o otázky hodnot, žádná významnější práce na funkcionalistickou teorii nenavazovala. Naopak. Sociologové usilující o překonání krize teorie hodnot se explicitně nebo implicitně vyrovnávají s teoretickým dědictvím funkcionalistické školy a jejím metodologickým odkazem. Adekvátní východiska ze vzniklé situace byla spatřována především v systematickém zkoumání hodnot lidí, které by vedlo k vyslovení takových hypotéz, jež by zjišťovaly, jak hodnoty působí v konkrétním sociálním prostředí²⁾.

Koncem 60. let vznikaly v USA desítky studií a empirických výzkumů hodnot pokoušející se zděděné a nově vznikající problémy řešit. Většinou se ale jednalo o teoreticky i metodologicky roztříštěné, izolované a často i málo propracované pokusy, navíc navzájem obtížně srovnatelné. Jejich přínos a využitelnost pro rozvoj americké sociologie hodnot byly sporné, což ještě více přispělo k silicímú přesvědčení, že tato oblast sociologických výzkumů upadá a není perspektivní.

* * *

Teprve od přelomu 70. let se objevují díla, která se pokoušela nakupené otázky systematictější řešit. Jednalo se jednak o práci Melvina Kohna „Class and Conformity“ [1969], který shromáždil rozsáhlá data o třídních hodnotách americké společnosti a dále o významné dílo

²⁾ Podle některých autorů (např. Glazer a Strauss, 1967) by bylo možné řešit důsledky problematického funkcionalistického vztahu ke zkoumané realitě tehdy, když by teorie byly od samotného počátku položeny daty. To podle zmíněných autorů znamená, že teoretické pojmy a hypotézy o hodnotách je třeba vždy odvozovat pouze ze systematického sledování konkrétního sociálního světa. Netřeba jistě připomínat, že zde jde o velmi složitý problém teoretických a empirických pojmů a jejich operacionalizaci, což je téma přesahující záměry naší studie.

Melvina Rokeache „The Nature of Human Values“ [1973], který se zaměřil jak na teorii, tak na operacionalizaci hodnot a usiloval o zachycení celého hodnotového spektra moderního člověka a americké společnosti 70. let.

Podle výchozí teze Melvina Kohna [1969] je pro lidské chování a hodnoty člověka signifikantní příslušnost k sociální třídě, protože sociální třída vytváří systematicky diferencované podmínky života, které hluboce ovlivňují názory na sociální skutečnost. Členové různých sociálních tříd proto „vidí svět odlišně – rozvíjejí rozdílná pojetí sociální reality, mají rozdílné aspirace, touhy a obavy, rozdílná pojetí žádoucího“ [1969 : 7]³⁾.

Jak je zřejmé, Kohn se ve své práci obrací ke Kluckhohnově definici hodnoty a říká, že jednotlivá třídní pojetí žádoucího (tj. hodnoty) jsou klíčové pojmy celé jeho analýzy, jsou mostem mezi postavením člověka v širší sociální struktuře a jeho chováním. Kohnova práce si tak klade za cíl vysvětlit působení sociálně třídní pozice člověka na jeho hodnoty a dále dopad těchto hodnot na lidské chování.

Základní Kohnovou hypotézou je předpoklad, že příslušnost ke třídě se výrazně promítá do distribuce hodnot sebeřízení nebo konformity. Tuto hypotézu, testovanou pomocí baterie 17 hodnot, dokresluje empirickými daty ze tří výzkumů [Washingtonská studie 1956–57, Turinská studie 1962–63, národní studie 1964], které zjišťovaly, jaké hodnoty považují rodiče dělnické a střední třídy v USA a Itálii za žádoucí pro své děti.

Analýza dat ukázala, že matky střední a dělnické třídy mají velmi podobná hodnocení: v obou sociálních třídách jsou u hochů a dívek oceňovány takové hodnoty jako štěstí, čestné chování, přemýšlivost, poslušnost, spolehlivost, slušné vystupování a sebeovládání. Rozdíly mezi matkami těchto dvou tříd spočívají v důrazu, který na jednotlivé hodnoty kladou. Z toho autor vyvozuje, že matky středních tříd oceňují výše takové hodnoty, které předpokládají a vyžadují značnou vnitřní dynamiku dítěte (jedná se o hodnoty jako přemýšlivost, sebekontrola, zvidavost), zatímco dělnické matky upřednostňují hodnoty vyjadřující behaviorální konformitu (jako např. poslušnost, čistotu, úhlednost). V obecnější rovině to podle Kohna znamená, že rodiče střední třídy dávají přednost tomu, aby jejich děti jednaly na základě vnitřních standardů chování, zatímco rodiče dělnické třídy oceňují, když jsou děti konformní vzhledem k rodičovské nebo jiné vnější autoritě.

Národní studie z roku 1964 přinesla další dokreslující poznatky tentokrát výlučně o mužské populaci a blíže ukázala, že čím je třídní postavení mužů vyšší, tím spíše zastávají hodnoty spjaté se sebeřízením a méně oceňují hodnoty konformity k vnějškově ukládaným standardům. Tento vztah byl prokázán pro všechny části americké společnosti a Kohn proto uzavírá, že „i přes heterogenitu americké společnosti je vztah mezi sociální třídou a hodnotami otců značně pronikavý a konzistentní“ [1969 : 72].

Implikace, které z tohoto poznatku vyplynuly, byly pro americkou sociologii hodnot bezesporu velmi důležité. Znamenaly totiž, že v této výjimečně rozmanité společnosti, hluboce poznamenané rasovými a náboženskými rozdíly, vysoce variující v oblasti ekonomické, geografické i kulturní a rozdílné ve stupni urbanizace, vystupuje sociální třída jako vlivný homogenizující spolutvůrce lidských hodnot a hodnotového zaměření, jako činitel, který ve srovnání s ostatními liniemi „sociální demarkace“ působí výrazněji.

Ve shrnujícím vyhodnocení vztahu mezi třídou a hodnotami Kohn uvádí, že pro interpretaci tohoto vztahu má význam především kumulativní dopad vzdělání a zaměstnanecké postavení a nikoliv takové třídně korelované dimenze sociální struktury jako rasa, náboženství, národní původ nebo takové stránky stratifikace jako je příjem a subjektivní třídní identifikace. Toto

³⁾ Na tomto místě poznamenejme, že v evropské sociologii byla tato teze již od konce 19. století známá (v české sociologii ji např. zastával I. A. Bláha ve své sociologii sedláka a dělníka.)

své stanovisko Kohn dále vysvětluje slovy, že konformistické hodnoty a orientace, zastávané lidmi v nižších třídách, jsou jednak produktem nižšího vzdělání těchto tříd, jednak jejich pracovních podmínek. Ve větší míře ale souvisejí s limity, které jsou dány jejich zaměstnaneckou zkušeností. Na druhé straně lidé z vyšších sociálních tříd, kteří mají příležitost být ve své práci sebeřídícími, chtějí být sebeřídícími také mimo ni. Tento poznatek Kohn dále formuluje do podoby jisté prognózy a očekává, že je-li vzdělání a zaměstnanecké sebeřízení rozhodující pro třídní rozdíly v hodnotách a hodnotových orientacích, pak povede další vývoj americké společnosti, která akcentuje zvyšování vzdělání a změny ve výrobě, spíše k nárůstu hodnot spjatých se sebeřízením, nikoli s konformitou.

Kohnova koncepce, která znamenala nejen nové impulsy pro sociologii hodnot, ale také pro sociologii práce a rodiny, se setkala se značnou odezvou a byla dále testována v dalších zemích (např. v Polsku a Kanadě). Její meze nicméně spočívaly v problematičnosti operacionalizace pojmu třída, jehož konkrétní vymezení v různých zemích se stávalo zárodkem obtíží pro mezinárodní komparace, což pochopitelně snižovalo atraktivnost této teorie. Konečně, deficitem Kohnovy teorie bylo bezesporu také zúžení výzkumné problematiky hodnot na hodnoty rodičovské. Krize americké sociologie hodnot vyřešena stále nebyla. Zásadní změnu přinesla až práce Melvina Rokeache z roku 1973.

* * *

Koncepce hodnot M. Rokeache obsažená v práci „The Nature of Human Values“ vychází z původní Kluckhohnovy definice hodnot z roku 1951. Hodnoty jsou pro něho sociálně sdílená pojetí žádoucího, která jsou naučenými výslednicemi vnějších a vnitřních sil působících na člověka. Tak jako již dříve Murray [1938], i on chápe hodnoty jako kognitivní reprezentaci vnitřních potřeb zprostředkovaných vnějšími tlaky. Jinými slovy řečeno, hodnoty jsou v jeho pojetí pojímány jako kognitivní reprezentace potřeb (sociálních nebo antisociálních, sobeckých nebo altruistických atd.), které se transformovaly tak, že do sebe včleňují také institucionální cíle a požadavky. Veškeré hodnoty jedince se – na rozdíl od potřeb člověka – dají otevřeně připouštět, zastávat, vyjadřovat a obhajovat v rovině sankcionovaného jazyka. Rokeach rozlišuje tři vzájemně se doplňující stránky hodnot: 1) kognitivní (hodnota je poznáním a pochopením žádoucího, člověk kognitivně ví, jak se správně chovat a o jaké konečné stavy usilovat), 2) afektivní (člověk prožívá hodnotu emocionálně, vždy je afektivně pro nebo proti, souhlasí nebo nesouhlasí), 3) behaviorální (hodnota je intervenující proměnou, která vede člověka k činnosti, je-li aktivována).

Hodnoty v Rokeachově pojetí slouží jako standardy, které transcendentují v našich postojích k jednotlivým situacím a objektům. Jak uvádí ve svém stěžejním díle, hodnota „řídí a determinuje jednání, postoje k předmětům a situacím, ideologii, prezentaci sebe k druhým, hodnocení, posuzování, ospravedlňování, srovnávání sebe s ostatními a pokouší se ovlivňovat druhé“ [1973 : 25]. Jinými slovy řečeno, hodnoty slouží člověku jako standardy nebo podle Williamse [1979] jako kritéria, která se učíme proto, abychom řídili svou činnost. Tímto způsobem nás hodnoty vedou k postojům, které zaujímáme v různých sociálních, ideologických, politických nebo náboženských otázkách, zapojujeme je do svého rozhodování o tom, co stojí za argumentaci a co nikoli. Hodnoty nás také vedou v procesu vědomého či nevědomého ospravedlňování a racionalizace činnosti, myšlení a posuzování. Konečnou funkcí lidských hodnot je tudíž vybavit nás souborem standardů, které nás řídí v našem veškerém úsilí při uspokojování potřeb a současně uchovávají – a pokud to je možné, také zvyšují – naše vlastní sebeoceňování [Rokeach 1979 : 48].

Tomuto pojetí hodnot také odpovídá jejich funkční vymezení. Rokeach stanovuje těchto

šest základních funkcí hodnot : 1. Hodnoty fungují jako standardy, které různými způsoby řídí lidské chování. 2. Hodnoty a jejich systémy fungují jako obecné plány při řešení konfliktů a rozhodování. Dále hodnoty plní funkce : 3. motivační, 4. adaptivní, 5. ego-defenzivní, 6. sebeaktualizační. Je patrné, že ve srovnání s Parsonsovým přístupem není v Rokeachově pojetí spatřována funkčnost hodnot ani v jejich apriorně stanovené dominantní a řídicí poloze mezi ostatními činiteli společenského a individuálního života, ani v jejich konsensuální a harmonizační účinnosti ve vztahu k systému společnosti (makrostruktuře), ale naopak v jejich mnohvrstevné působnosti v rovině lidského života, kde mohou různými způsoby vystupovat jako aktéři a spoluaktéři.

Rokeach [1973] rozlišuje dva hlavní typy lidských hodnot : 1. terminální či cílové hodnoty a 2. instrumentální či zprostředkující hodnoty. První typ se vztahuje k přesvědčením a pojetím konečných cílů či žádoucích cílových stavů existence individua (štěstí, moudrost). Druhý typ se vztahuje na přesvědčení a pojetí těch žádoucích způsobů chování, které jsou instrumentální vzhledem k zajištění žádoucích cílových stavů (např. chovat se čestně nebo zodpovědně). V tomto pojetí proto nejsou kvalifikované jako hodnoty např. vzdělání a práce, neboť to nejsou ani cílové stavy existence, o které lidé usilují, ani idealizované způsoby chování, zatímco na druhé straně moudrost nebo svoboda hodnotami jsou. Tato systematizace hodnot byla velmi důležitá a zásadním způsobem ovlivnila další vývoj americké sociologie hodnot, a to proto, že vedla k operacionalizaci hodnot, což znamenalo další minimalizace krizových jevů z předcházejících let.

Základním měřicím nástrojem, který určuje hlavní cílové stavy lidské existence a způsoby chování k jejich dosažení, představuje Rokeachův „přehled hodnot“ (Value Survey). Tento nástroj, jehož jednotlivé kategorie byly pečlivě definovány týmem pracovníků a z hlediska reliability testovány řadou předchozích výzkumů, je tvořen osmnácti terminálními a osmnácti instrumentálními hodnotami uspořádanými abecedně. Respondent tyto hodnoty seřazuje v takovém pořadí, které odráží jeho preference.

Terminální a instrumentální hodnoty představují dva separované a funkčně vzájemně propojené systémy, v nichž všechny hodnoty týkající se způsobů chování jsou instrumentální k dosažení všech hodnot, týkajících se cílových stavů. Přesněji řečeno to znamená, že jeden způsob chování může být instrumentální k dosažení několika terminálních hodnot, a naopak několik způsobů chování může být instrumentální k dosažení jedné cílové hodnoty. Celková konceptualizace terminálních a instrumentálních hodnot vychází z Rokeachova stanoviska, že lidské hodnoty se skládají z relativně malého počtu ústředních idejí nebo základních poznatků přítomných v každé společnosti o tom, co to jsou žádoucí, cílové stavy existence a žádoucí způsoby chování potřebné ve vztahu k dosažení těchto stavů. Toto své stanovisko dále vysvětluje a říká, že pokud by slova symbolizující tento malý počet ústředních idejí zmizela z kteréhokoli jazyka, neměli by lidé, vyrůstající v takové společnosti, žádné situační standardy, podle nichž by žili, žádné lingvistické prostředky k racionalizaci a nevěděli by, co si počít se sociálními požadavky na to, chovat se kompetentně nebo morálně. Neměli by žádné principy ani pravidla, která by je vedla při rozhodování nebo řešení konfliktů. Co je však nejdůležitější, lidé by nevěděli co dělat, aby si zachovali a posílili vlastní sebeúctu.

Autor dále dodává, že ústřední ideje a poznatky obsažené v hodnotách, a tím i hodnoty samotné, se dají organizovat tak, že vytvářejí různé priority. Tato úvaha se stala základem jeho pojetí hodnotových systémů. Říká (spolu s Williamsem [1979]), že lidské chování je řízeno jen málokdy pouze jedinou hodnotou. Daleko častěji jsou určité činy nebo soubory našich činů podněcovány mnohými, měnícími se shluky hodnot. Jakmile se člověk hodnotu naučí, integruje ji do svého organizovaného systému hodnot, v němž jsou hodnoty uspořádány podle priority. Takové pojetí hodnot tedy znamená, že lidé se odlišují navzájem nikoli podle

toho, zda mají či nemají určitou terminální a instrumentální hodnotu, ale podle toho, jakým způsobem jsou jejich hodnoty uspořádány a organizovány.

I když Rokeach hovoří o „shlucích“ hodnot, chápal je dosud jako hierarchicky uspořádané⁴⁾ a říká, že hodnotové hierarchie nebo priority jsou pro člověka velmi důležité, protože jsou takovou organizací hodnot, která umožňuje člověku vybrat si mezi alternativními cíli a činnostmi nebo rozhodnout konflikt. Na individuální úrovni tak vedou hodnotové priority např. k rozhodnutím o cílech a zájmech v zaměstnání, jak vynaložit peníze nebo pro koho hlasovat. Na rovině supraindividuální usměřují hodnotové priority rozhodování o takových záležitostech, jako např. stanovení cílů organizace, formulování nových linií politiky atd.

Rokeachovo pojetí systému hodnot je mimořádně významné zejména tím, že ho lze vhodně aplikovat při vysvětlování sociální změny, kterou chápe jako nové řazení priorit člověka. To současně umožňuje chápat hodnotový systém člověka jen jako relativně stálý. Konkrétněji vyjádřeno to znamená, že na jedné straně je hodnotový systém dostatečně stabilní, aby reflektoval fakt stejnosti a kontinuity jednotlivé osobnosti socializované v dané kultuře a společnosti, ale současně je také dostatečně nestabilní, aby připustil nové uspořádání hodnotových priorit jako následek změn v kultuře, společnosti a osobní zkušenosti. Podle Rokeache přitom nejde pouze o individuální diference v hodnotových systémech, ale také o individuální diference v jejich stabilitě, které změny v osobní, společenské a kulturní zkušenosti generují.

Můžeme říci, že vědecká reputace Rokeachova pojetí hodnot spočívá v tom, že tato teorie umožňuje vidět hodnoty lidí dané společnosti dynamicky, čili v dimenzi jejich změny. Dá se tudíž použít také pro srovnávací výzkum hodnot v různých společnostech, v různých kulturách a v různých obdobích. Není proto divu, že brzy po svém uvedení v r. 1973 byla rozsáhlá práce „The Nature of Human Values“ označována za nejucelenější portrét amerických hodnot, jejich vazeb ke třídě, věku, rase, náboženské příslušnosti a chování. Zvláštní pozornost si získala právě ta část práce, která se dotýkala rozporu příčin hodnotové změny, jež se postupně dostávala do popředí pozornosti nejen mezi vědci v USA, ale také v jiných zemích. Rokeachův přístup ke studiu hodnot je živým až do současnosti a získal nezávislou validizaci v řadě rozsáhlých výzkumů prováděných v různých interkulturních kontextech (např. v Austrálii, Vietnamu, Indii, Británii a také v Maďarsku).

* * *

K dalšímu významnému posunu v konceptualizaci hodnot dochází v roce 1977, kdy sociolog a politolog Ronald Inglehart vydává svou práci „The Silent Revolution“ (Tichá revoluce) s podtitulem „Měníci se hodnoty a politické styly západních veřejností“. Jak se záhy ukázalo, znamenala tato práce rovněž „tichou revoluci“ v americké sociologii hodnot, protože přinášela neotřelé pohledy na povahu a vývoj lidských hodnot, uvedla zbrusu nové terminologické označení, jakými byla dualistická dvojice materialistické a postmaterialistické hodnoty, a konečně prosadila také nové metodologické postupy zkoumání hodnot [bliže Rabušic 1990].

Inglehartovo pojetí hodnotové změny vychází z hypotézy, že v západních společnostech dochází v desetiletích následujících po 2. světové válce k mezigeneračnímu posunu od materialistických k postmaterialistickým hodnotám. Zatímco materialistické hodnoty odrážejí

⁴⁾ Někteří autoři, kteří testují Rokeachovu teorii (např. Hankiss, 1983) již opouštějí hierarchické uspořádání hodnot jako jediné adekvátní a hovoří o „hodnotovém prostoru“ nebo „hodnotových vzorcích“.

jí a vyjadřují ekonomickou a fyzickou bezpečnost a jistoty člověka, postmaterialistické hodnoty se váží na takové cíle jako je sebevyjádření a potřeba sounáležitosti. Celá teorie je postavena na dvou klíčových premisách :

1) Lidé lépe oceňují ty věci, které jsou pro ně relativně vzácnější. V tomto směru Inglehart vychází z Maslowovy teorie [1954] hierarchizace potřeb člověka, zvláště z jeho pojetí sebeaktualizačních potřeb. 2) Základní hodnoty člověka zachycují a ve značné míře odrážejí životní podmínky, ve kterých člověk vyrůstal do své dospělosti.

Tyto dvě klíčové ideje implikují několik závěrů. Inglehart má za to, že výslednici bezprecedentní prosperity a absence války v západních zemích od roku 1945 je skutečnost, že poválečná generace klade menší důraz na ekonomickou a fyzickou bezpečnost než starší věkové ročníky, které zakusily hlad a devastaci 2. světové války, velkou depresi nebo ještě dokonce 1. světovou válku. Obráceně platí, že mladší věkové kohorty upřednostňují nematerialistické potřeby jako je např. smysl pro komunitu a kvalitu životního prostředí.

Inglehartovy hypotézy byly poprvé testovány v roce 1970 v mezinárodním výzkumu v 6 evropských zemích (Itálie, Francie, Velká Británie, SRN, Belgie a Holandsko), kde byly zjištěny velké rozdíly mezi hodnotami různých věkových skupin. Ukázalo se, že v nejstarších věkových kohortách převyšovali materialisté postmaterialisty v poměru 10 : 1, ale v poválečné generaci, která již vyrůstala v podmínkách ekonomické prosperity, byli postmaterialisté a materialisté zastoupeni početně stejně.

Tento zásadní poznatek byl Inglehartem opakovaně testován v následujících výzkumech prováděných v Evropském společenství v letech 1973, 1976, 1978, 1980, 1982, 1984 a 1985. Z jejich zobecnění vyplývá, že v západních společnostech probíhala v uvedeném období „tichá revoluce“ v přeskupování hodnot západních populací. Tuto revoluci lze jednoduše charakterizovat jako posun od materialistických hodnot ekonomické a fyzické bezpečnosti a jistoty u starších věkových kohort k postmaterialistickým hodnotám mladších věkových skupin, které mají především smysl pro komunitu, svobodnou seberealizaci a kvalitu životního prostředí.

Jak Inglehart uvádí [1988], proces mezigenerační změny od materialistických k postmaterialistickým hodnotám je od roku 1970 do roku 1985 stále přítomný, i přes skutečnost intervencí ekonomických krizí. Tento posun, který byl sledován nejen v řadě evropských zemí (10), ale od roku 1981 rovněž v USA a Kanadě, je podle jeho mínění součástí široké kulturní změny, která transformuje nejzákladnější sociální a politické normy západní společnosti.

Jedním ze závažných rysů této kulturní změny je silná vazba mezi postmaterialistickými hodnotami na straně jedné a náboženskými a morálními normami člověka na straně druhé. V řadě studií figuruje významný poznatek, že náboženské a kulturní hodnoty veřejností západních společností vykazují vysoký stupeň strukturovanosti a koherence, což na druhé straně neplatí zcela o postojích k politice. V tomto kontextu se pak ukazuje, že materialisté v každé ze zkoumaných zemí podstatně častěji zastávají tradiční judo-křesťanské normy než v případě postmaterialistů. Naopak postmaterialisté zhruba 2× častěji než materialisté uvádějí, že bůh má v jejich životě malý význam. Celkově je možno spolu s Inglehartem říci, že postmaterialisté jsou ve všech zkoumaných zemích sekulárnější než materialisté, bereme-li v úvahu takové otázky jako je víra v boha, posmrtný život a religiozitu. Jinými slovy řečeno, postmaterialisté kladou na náboženství daleko menší důraz než materialisté. Současně je zdánlivě paradoxním další poznatek, že v každé z 10 evropských zemí se postmaterialisté častěji zamýšlejí nad významem a smyslem života, což podle Ingleharta může znamenat, že postmaterialisté mají potenciálně větší dispozici k náboženskosti – zřejmě ale v netradiční či neinstitucionální podobě.

Výzkumy testující Inglehertovu koncepci hodnot dále ukazují, že postmaterialisté jsou shovívavější než materialisté k některým společenským otázkám, jako jsou potrat, rozvod, mimomanželské vztahy, prostituce a euthanasie. Obecněji řečeno, materialisté daleko pravděpodobněji zastávají tradiční západní normy než je tomu u postmaterialistů.

Proces hodnotové změny, probíhající v západních společnostech, má proto významné implikace také pro politický život, kde je dopad postmaterialismu komplexní. Nejde pouze o jednoduché přesunování sil mezi ustavenými politickými stranami, ale o to, že postmaterialismus nastolil nové problémy a posunul jádro politického konfliktu z tradičního sociálně třídního konfliktu směrem k nové problémové ose, která se týká kvality života, uzavírá Inglehart [1988].

Inglehartova teorie hodnotové změny si pro své novátorské chápání hodnot a jejich přeskupování, jakož i pro své široké interpretační využití a zajímavé výzkumné možnosti, které skýtají mezinárodní komparace, vydobyla během 10 let pevné postavení nejen v americké, ale celkově v západní sociologii hodnot. Toto místo zaujímá až do současnosti. Jistě především pro svou ideovou invenci, ale bezesporu také proto, že její potvrzování je možné pouze v longitudinálním přístupu.

Zcela originálním jevem v soudobé sociologii hodnot je skutečnost, že v některých výzkumech (např. v Maďarsku, Japonsku) přistupují vědci ke kombinaci dvou úspěšných koncepcí, a sice Rokeachovy teorie terminálních a instrumentálních lidských hodnot s Inglehartovou teorií hodnotové změny od materialismu k postmaterialismu. Tento postup přináší další zajímavé interpretační pohledy, které přitahují výzkumné týmy sociologů. Zdá se tedy, že po období obtíží, kdy americká sociologie hodnot prožívala po pádu funkcionalistického přístupu svou hlubokou teoretickou i metodologickou krizi, zaznamenáváme v USA i dalších zemích trvalý zájem o tuto problematiku, která se stále vehementněji prokazuje být problematikou klíčového významu pro pochopení dnešního člověka a dnešního světa.

Literatura:

- Blake, J., Davis, K.: *Norms, Values and Sanctions*. In: Faris, R. (ed.): *Handbook of Modern Sociology*. Chicago, Rand McNally, 1964, s. 456–484.
- Giddings, F. H.: *The Elements of Sociology*. New York, Macmillan, 1907.
- Glazer, B., Strauss, A.: *The Discovery of Grounded Theory*. Chicago, Aldine, 1967.
- Hankiss, E., Manchin, R., Fustos, L., Szakolczai, A.: *Interactions between Socio-Economic Factor, Ways of Life and Value Orientations*. Budapest, 1983.
- Inglehart, R.: *The Silent Revolution*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1977.
- Inglehart, R.: *Cultural Change in Advanced Industrial Societies: Postmaterialist Values and their Consequences*. *International Review of Sociology*, 1988, 3, s. 77–99.
- Kluckhohn, C.: *Values and Value Orientation in the Theory of Action*. In: Parsons, T., Shils, E. A. (eds): *Towards a General Theory of Action*. New York, Harper, 1951, s. 388–433.
- Kohn, M. L.: *Class and Conformity*. Chicago, University of Chicago Press, 1977.
- Marx, K.: *Das Kapital I. 1867*, česky 1953.
- Maslow, A.: *Motivation and Personality*. New York, Harper, 1954.
- Murray, H. A.: *Explorations in Personality*. New York, Oxford University Press, 1938.
- Parsons, T.: *The Structure of Social Action*. Free Press, 1939.
- Parsons, T., Shils, F. A. (eds): *Towards a General Theory of Action*. New York, Harper, 1951.
- Rabušic, L.: *Tichá revoluce neboli od materialismu k postmaterialismu v západních společnostech*. Sociologický časopis 6/1990.
- Rokeach, M.: *The Nature of Human Values*. New York, Free Press, 1973.

- Rokeach, M. (ed): *Understanding Human Values*. New York, Free Press, 1979.
- Smith, A.: *An Inquiry into the Nature and Causes of Wealth of Nations*. Edinburgh, 1863.
- Spates, J. L.: *The Sociology of Values*. *Annual Review of Sociology*, 1983, 9, s. 27-49.
- Sumner, W. G.: *Folkways*. New York, Ginn, 1906.
- Thomas W. I., Znaniecki, F.: *The Polish Peasant in Europe and America*. Chicago, University of Chicago Press, 1921.
- Weber, M.: *K metodologii sociálnych vied*. Bratislava, Pravda, 1983, s. 41-112, 166-221.
- Williams, R.: *Change and Stability in Values and Value Systems*. In: *Understanding Human Values*. ed. M. Rokeach, New York, Free Press, 1979, s. 15-46.